

TELEOLOJİ, ANAKRONİZM VE TARİHÇİNİN ALÂMET-İ FÂRİKASI

Emrah Safa GÜRKAN

*2018 Kadir Has Gelecek Vaadededen Bilim İnsanı Ödülü Sahibi
İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Öğretim Üyesi*

Herkesin her şeyin uzmanı olduğu, ama en çok da tarih, siyaset ve futbol üzerine yorum yapılan ülkemizde tarihten bahsedince akla gelen, daha doğrusu pek gelmeyen ama gelmesi gereken ilk soru, bir tarihçinin alâmet-i farikasının ne olduğudur. Bir olguyu araştırırken profesyonel bir tarihçi diğer alanlardan gelen akademisyenlerden farklı olarak ne yapar? Onun tarih yorumunu bu araştırmacıların ya da tarihe belki bazı profesyonellerden bile daha fazla zaman ayıran amatör okuyucularınkinden ayıran nedir?

Tarihçiyi diğer araştırmacılarından ayıran ilk şey bizzat kaynağın kendisiyle haşır neşir olmak zorunda olmasıdır. Birincil kaynaklarla tecrübesi olmayan biri tarihsel perspektifi kavramakta büyük sıkıntılar çekmeye mahkumdur. Burada birincil kaynaktan kasıt sadece arşiv belgesi değildir. Alana ve zamana göre kaynağımız, anı, mektup, günlük, gazete, broşür, anlaşma, tapu, doğum kaydı, muhasebe defterleri gibi bir belge de olabilir; resim, edebiyat, heykel alanında bir eser de. Yakın zamanda gerçekleşmiş hadiseler için röportajlarla sözlü tarih yapmak mümkün iken, antik çağları çalışan araştırmacılar arkeolojinin bulgularından

yararlanmak zorundadır. Gene askerî tarihçiler eski savaş aletlerinin kullanımı ile ilgili temel bilgileri edinmek (ki buna tecrübi tarih diyoruz) ve savaşların yapıldığı alanları topografik olarak incelemek durumundadır.

Anakronizm ve Teleolojiden Uzak Durmak

Buraya kadar aslında çok da ilginç bir şey söylemedik. İncelenen eserlerle yetinmemenin ve direkt kaynaklara inmenin mantığı dönemin şartlarını anlamak ve tarihle ilgilenen amatörlerin en sık düştüğü iki hata olan anakronizm

ve teleolojiden uzak durmaktır. Yani olayları bugünkü değer yargılarıyla değerlendirmekten ve sebepleri sonuçlara göre şekillendirmekten imtina etmek. Osmanlı tarihinden bir iki örnek verelim. Mesela, Balkanlar'daki halkların bugün Türkçe konuşmamasını Osmanlıların başarısı (demek ki İngiltere gibi emperyalist değildir) ya da başarısızlığı (dil öğretememesi kalıcı bir idare kuramamasındandır) olarak yorumlamak bir dönem çok popülerdi. Oysa, soru baştan yanlıştır; modernite öncesi hangi devlet hangi millete ne öğretmiştir ki, Osmanlılar öğretsin? Devletin modernite ile beraber geçirdiği değişim anlaşılmadığından ve Osmanlı bürokrasisinin yetenekleri abartılarak ve amaçları çarpıtılarak manasız bir soruya cevap aranmaya çalışılmıştır.

Türk tarih yazımına hâlâ hakim olan “gerileme paradigması” teleolojiye muhteşem bir örnektir. Buna göre, Osmanlılar Kanunî'nin ölümüyle beraber duraklamaya ve 1699'dan itibaren de gerilemeye başlamışlardır. Nasılsa imparatorluğun dağılacığını biliyoruz, geriye kalan bunu geçmişte kafamıza göre yorumlarla temellendirmek! Nasıl güçlü temeller üzerine kurulmuş bir imparatorluksa artık, 250 yılda elde ettiklerini kaybetmesi dura kalka 350 yıl sürmüştür. Daha da ilginç, araştırmacılar bu dönemselleştirmenin en azından başlangıcı için bazı birincil kaynaklara sahiptirler. Eski zamanlara ağıt yakan Osmanlı entelektüellerinin bu risalelerini tanık sandalyesine oturtup teleoloji suçlamalarını reddetmek mümkün müdür? Ne yazık ki, hayır. İşte bu noktada da, tarihi bir bilim yapan ikinci metodolojik zorunluluk karşımıza çıkmaktadır: kaynakları belirli bir bağlama oturtmak. Elimizdeki risalelerin kim tarafından kimin için nasıl bir entelektüel ortamda ve hangi edebi formatlarda yazıldığını göz önüne alarak okursak, bu eserlerin Osmanlı entelijansiyasının ateşli silahların yaygınlaşması, merkezî devletin bürokratikleşmesi, artan nüfus karşısında düşen reel ücretler ve ortalama sıcaklıkların bir yüzyıl boyunca beklenenin altında seyretmesi gibi faktörlerin zorunlu kıldığı sancılı bir transformasyon karşısındaki tedirginliğini yansıttığını açıkça görürüz. Kısacası, bu risalelerin yazarlarını rahatsız eden şey, gerileyen devletlerinin bir 350 yıla çökeceğini tahmin etmeleri değil, bildikleri dünyanın ve devletin değişmesi, “kânun-ı kadîme riayet edilmemesi”nden başka bir şey değildir. Zaten, bu yüzden de hissettikleri bir reform arzusu değil, eski Osmanlı'nın özlemidir.

Bağlamsallaştırmada Üç Önemli Etken: Kavramlar, Zihinsel Dünya ve Fizikî Ortam

Tabii, bu bağlama oturtmalarda üç etkene özel ihtimam göstermek gerekmektedir: 1. Kavramlar, 2. Zihinsel dünya ve 3. Fizikî ortam. Sırasıyla gidelim. Modernite öncesi devletin nasıl hükümdarın etrafında oluşan bir kapı halkından (*household*) oluştuğunu ve kamusalla (devlet) özeline (hükümdar) birbirine nasıl girdiğini burada açmaya gerek yok. Gene, aynı şekilde şeriatın İngilizceye *religious law* ve vakfın

da *pious endowment* olarak çevrilmesinde de geriye dönük bir pozitif hukuk kavramını açıkça görmek mümkündür. Oysa, sadece sultanın yaptığı kanunlardan oluşan ve devlet yönetimini düzenleyen örfi, yani laik hukukun alanının oldukça dar olduğu bir ortamda şeriatın bizzat kendisi hukuktur ve dinî olmayan ve ticarî ve medenî hukukun alanına düşen durumları da düzenler. Gene vakıf da sadece hayır işi için yapılmamaktadır; tüzel olmayan yapısı Timur Kuran gibi araştırmacıları ne kadar hayalkırıklığına uğrattırsa uğrattınsın, biriken sermayenin değerlendirilebileceği yegâne hukuki yapı budur. Gelirlerini faizle verdiği borçlardan elde eden para vakıflarının pek de *pious*, yani dindar bir iş yaptığını iddia etmek herhalde pek doğru olmaz.

20. yüzyıl tarihinin metodolojisini derinden etkileyen *Annales* ekolünün bize en büyük hediyelerinden biri de mantaliteelerin tarihidir. Dönemin insanları din, ölüm, çocukluk, kader, aşk gibi kavramları nasıl algılamaktadır? Mesela, 16. yüzyıl Fransası'nda yaşayan birinin ateist olması mümkün müdür? Lucien Febvre'e göre hayır. 17. yüzyılın Bilimsel Devrimi ve 18. yüzyılın Aydınlanması'ndan önce Hıristiyanlığı ve doğaüstü fenomeni reddeden bir ateizm, tahayyül edilebilecek bir şey değildir.

Gene 15. yüzyıldan önce toplumun çocukluğu, insan hayatında ayrı bir evre olarak görmediğini, aile bireyleri arasındaki ilişkilerin bugünkü gibi sevgi ve ihtimam üzerine kurulmadığını ve küçük birer yetişkin addedilen çocukların şiddetten ve cinsellikten korunmadıklarını ifade eden Philippe Ariès'nin görüşlerini de aynı çerçevede değerlendirebiliriz. Her ne kadar kaynakların bolluğu ve ilmi kapasitenin yüksekliği, mantalite tarihinde başı Avrupa tarihçiliğinin çekmesi sonucunu doğurmuşsa da, bu kavramsallaştırmaları başka coğrafyaların tarihinde de kullanabiliriz. Mesela, Ariès'nin bir başka önemli kavram olan “ölüm” üzerine düşüncelerini, aile ve çocukluk ile ilgili olanlarla harmanlayarak Türk tarihseverlerin bir türlü kafalarında bir yere oturtamadıkları kardeş katli gibi uygulamaları anlamak mümkündür. Her doğan 100 çocuğun 14'ünün 1 yaşından, 30'unun 15 yaşından önce öldüğü ve olası bir veba salgınının bazı şehirlerin nüfusunun yarısından fazlasını silip süpürdüğü, kısacası ölümün toplum tarafından “kovulduğu” 20. yüzyılın aksine, Azrail'in hemen her yerde cirit attığı bir dünyada aile içi bağların bugünkü gibi şefkat ve sevgi temelli olmadığı da düşünüldüğünde, kardeşini saltanat için öldürmenin bugünkü kadar zor olmadığı ortaya çıkacaktır.

Gelelim üçüncü kıstasımız olan fizikî şartlara. Tarih aslında her şeyden önce devletlerin, orduların, toplumların, bireylerin, malların ve mikropların etraflarındaki fizikî şartlarla mücadelesinden başka bir şey değildir. Teknolojik gelişmeler insanoğlunun doğayla mücadelesini kazanmasına yol açmakla kalmamış, bu mücadeleyi profesyonellere devrederek onu doğadan adeta uzaklaştırmıştır; bu mecburen geçmişten de uzaklaşmak demektir. Bugün bir saat elektrik kesilse can

sıkıntısından patlayan bizlerin hava kararır kararmaz yatmak zorunda kalan dedelerimizi anlamamız o kadar da kolay değildir. Oysa, çevre tarihsel aktörleri kısıtlamakta ve hayatın her alanında hâkim öge olarak karşımıza çıkmaktadır. Braudel'in üç katlı tarihinin en üstünde manzaranın tadını o çıkarmakta değil midir?

Gene, örneklerle ilerleyelim. Mesela, ulaşım deyince aklımıza gelen tekerlek ve araba tarihte dünyanın birçok yerinde taşımacılıkta kullanılmamaktadır. Onun yerine kullanılan devenin mimariyi bile etkilediğini ve hatta İslam dünyasının kargacık burgacık sokaklarını açıklamaya bile yardımcı olabileceğini Richard Bulliet bize göstermemiş midir? Eğer Akdeniz halkları bugün hâlâ azla yetiniyorsa, bunun bir nedeni de öngörülemez yağış düzeninin yüzyıllarca kafalarda sallandığı kıtlık değil midir? Gene, Nil nehrinin azgın ancak bereketli sularından hidrolik imparatorluklar çıkarılanlar ve “Doğu”nun despotizmini iklime bağlayanlar olmamış mıdır?

Yıllarca Virginia Tütünü ve Huehuetenango İçemediysek Sorumlusu Kim?

Yazımızı, yakın zamanda Celal Şengör'ün coğrafi keşiflere gereken önemi vermeyen Kanunî'ye “salak” demesiyle bitirelim. Her ne kadar, sonradan Şengör, Piri Reis'in haritasının yeni baskısına ilgi çekmek için “kamuoyunu işlettiği” gibi garip bir iddiada bulunsada, coğrafi keşifleri kaçırarak Osmanlıların büyük fırsat tepdiği çok sık tekrarlanan bir iddiadır ve yukarıda saydığımız bütün metodolojik hataları bir arada içerir. Tek tek inceleyelim.

İlk olarak, Osmanlıların Amerika'ya gitmesi teknolojik açıdan imkânsızdır. Coğrafi keşifler “karavela” adı verilen yelkenli keşif gemileriyle gerçekleştirilmiş ve “karaka” denen büyük yelkenlilerle sürdürülmüştür. Her iki gemi de yüksek taşıma kapasitesi ve az sayıda mürettebatıyla aylarca denizde kalabilirken, Akdeniz'de kullanılan kürekli kadırgaların haftada bir karaya çıkıp su depolaması gerekmektedir; ayrıca bunların alçak güvertesi okyanustaki dalgalarla başa çıkmalarını imkânsız hale getirmektedir. Ancak, tek sıkıntı bu değildir; zira Doğu Akdeniz'de ticaret için yelkenli gemiler de kullanılmaktadır. Ancak, bu tombul yelkenliler karavelalara göre hantaldır ve denizcilik vasıfları düşüktür; kısacası Okyanus'un dalgalarında bilinmedik topraklara yelken açma cesaretini gösteremezler. Ayrıca, Lisbon'dan kalkan bir gemi bir ayda Amerika'ya ulaşabilirken İstanbul'dan çıkan bir gemi bu sürede ancak Cebelitarık'a ulaşabilmektedir. Kısacası, Akdeniz milletlerinin okyanuslarda seyrüsefer etmesi zordur; zaten, dönemin büyük deniz güçleri Venedik ve Ceneviz bile buna zaman ayırmamıştır.

İtalyan şehir devletlerinin bu ilgisizliğinin nedeni, okyanuslarda gidecek gemi yapmanın zorluğu değil, bu gemileri yapmanın ekonomik olarak bir mantığı olmamasıdır. Bir başka ifadeyle,

böyle gemiler yapılırsa bile, bunların bakım ve yenilenmesinin masrafına yıllarca katlanmak için bir neden yoktur. Zira, ilk başta getiriler çok düşüktür; Batı Afrika kıyılarını haritalandırmak Portekizlilere onlarca yıla ve gemiye mal olacaktır. İpek ve Baharat Yolu'ndan İskenderiye, İstanbul ve Halep'ten gelen mallara rahatça ulaşabilen zengin Venedikli ve Osmanlıların bu külfete katlanmasının bir mantığı yokken, bilinen dünyanın bittiği yerde, dağlarla okyanus suları arasında sıkışmış fakir Portekizlilerin tek şansı budur.

Daha da vahimi, Kanunî döneminde Amerika'nın İspanyol ve Portekizliler için bile o kadar önemli olmamasıdır. Daha Potosí madenlerinde civa kullanılmamış ve Amerikan gümüşü Akdeniz'i enflasyona boğmamıştır. Gene daha yaygınlaşmamış plantasyon tarımından da Osmanlıların kazanacağı bir şey yoktur; çünkü, üretim kapasitesi dolmuş bol nüfuslu Avrupa'nın aksine, Osmanlılar hâlâ kendi topraklarını kolonileştirmekle meşguldür. Bereketli Nil'in suladığı Mısır'dan güzel şeker veya pamuk üretecek yer mi vardır? Ayrıca, bankacılık sisteminin yavaş yavaş oturmaya başladığı ve belli bir sermaye birikiminin ve ticarî ve finansal organizasyon pratiğinin oluştuğu Avrupa'nın gerçekleştirebildiği üç köşeli ticaretin (Afrika'dan satın alınan kölenin Amerika'daki plantasyonlarda ürettiği hammaddenin Avrupa'da işlenip bu parayla tekrar köle alınması) Osmanlı toplumu tarafından gerçekleştirilebileceği şüphelidir. Gerçekleştirilse bile, 10.000 kilometre ötedeki plantasyonun ekonomik mantığı var mıdır? Burada yetiştirilen ürünleri, onca Hıristiyan korsanın cirit attığı sulardan geçirip İstanbul'a getirmek mümkün müdür?

Kısacası, Osmanlıların Amerika'ya sürekli insan yollayabilecek ne teknolojisi, ne de nüfus fazlası vardı. Buradaki plantasyonlardan gelecek hammaddelere ihtiyacı olmadığı gibi, finansal sistemi ve Mehmet Genç'in de gösterdiği gibi ekonomik mantalitesi de bu hammaddelerden bir merkantalizm ya da erken kapitalizm çıkarmaya elverişli değildi. Kaldı ki, coğrafi keşiflerle kapitalizm arasında direkt bir bağ da yoktu; coğrafi keşiflerin ekmeğini kuzey milletleri yerken Amerika'yı ve Hindistan yolunu bulan İspanyollar ve Portekizliler 1960'lara kadar geri birer tarım toplumu olarak kalacaklardı.

Görüldüğü gibi sonucu belli bir olay (Batı'nın kapitalistleşmesi ve Ortadoğu'nun geri kalması) devrin şartlarıyla ilgili en temel bilgilerden (gemi teknolojisi, ekonomik altyapı, Osmanlı tarımsal üretimi) yoksun bir şekilde ele alınmıştır. Resme bir de neoliberalist dünyanın değer yargıları (Tek amacı kârları maksimize etmek olan çıkarıcı rasyonel aktörlerden oluşan bir karar alma sistemi) girince, 16. yüzyılının değme münevverinin düşünemediği şeyler bugünkü okuyucunun aklına gelmiş ve ilerlemeci bir yukarıdan bakışla “salak” atalarımızın bir hatası daha düzeltilmiştir. Yıllarca Virginia tütünü ve Huehuetenango içemediysek, bunun en büyük sorumluları onlar değil midir?